

श्रीगोंद्यातील यादवकालीन सिध्देश्वर मंदिर : एक स्थापत्तीय अविष्कार

प्रा.वाजगे नवनाथ दत्तात्रय,
सहाय्यक प्राध्यापक व विभागप्रमुख,
इतिहास विभाग,
सावित्रीबाई कला महाविद्यालय, पिंपळगाव पिसा,
ता.श्रीगोंदा, जि.अहमदनगर,
ई-मेल: ndwajage@gmail.com
मोबाईल नं. 8805109637

गोषवारा (Abstract) :- श्रीगोंदा तालुक्याला मंदिर स्थापत्याचा फार मोठा वारसा लाभलेला आहे. श्रीगोंद्यामध्ये यादवकाळात फार मोठ्या प्रमाणावर मंदिरांची बांधणी झाली. पुढे पेशवेकाळात देखील मंदिर स्थापत्याची परंपरा स्थानिक शैलींना बरोबर घेत टिकून होती. श्रीगोंद्यामधील मंदिर स्थापत्याची ही शैली 'हेमाडपंती शैली' म्हणून ओळखली जात असली तरी स्टेला क्रॅमरिश या पाशचात्य विदुषीने या शैलीला 'भूमिज शैली' असे संबोधले आहे. श्रीगोंद्यामध्ये यादवकालीन पंधरा मंदिरे असून लिंपणगाव येथील सिध्देश्वर मंदिर हे स्थापत्याचा एक अविष्कार म्हणून महत्वाचे ठरते. मंदिर स्थापत्याच्या विशिष्ट शैलीवरून हे मंदिर हेमाडपंती शैलीतील आहे हे लगेच लक्षात येते.

पारिभाषिक शब्द (Keywords) :-

तोरण, सभामंडप, शिल्पाकृती, पुष्पपात्रे, किर्तीमुख, वीरगळ, शिलालेख, नंदीस्थान, मुखमंडप, अंतराल, गर्भगृह, तलविन्यास, वितान, तळखडा, शिखर, प्रवेश, निर्गम, सालिलांतर, पंचरथ, वामनभिंती, जालवातायन, प्रयोजने, चतुष्की, देवकोष्ठ, पंचशाख, कल्पलता, वादक, स्तंभ, व्याल, ललाटबिंब, रथिका, पीठ, मंडोवर, देवडी, कैलाशमंडप, मिर्गासन, इ.

साधन चिकित्सा (Review of Literature) :-

श्रीगोंदा व अहमदनगर जिल्हयातील मंदिर स्थापत्याचे प्रथम अभ्यासक म्हणजे हेन्री कझिन्स हे होत. इ.स. 1880 मध्ये केलेल्या सर्व्हेमध्ये त्यांनी सिध्देश्वर मंदिराची नोंद घेतली आहे. 'दि मेडिक्ल टेंपल्स ऑफ दि डेक्कन' या ग्रंथातून त्यांनी येथील स्थापत्य शैलीवर प्रकाश टाकला आहे. त्यानंतर डॉ. ए. व्ही. नाईक (महाराष्ट्र), डॉ.गो.ब.देगलूरकर (विदर्भ) व डॉ. प्रभाकर देव (मराठवाडा) यांनी विशिष्ट प्रदेशांतील मंदिर स्थापत्यांचा अभ्यास केला. सु.र.देशपांडे यांनी 'यादव शिल्पवैभव' तर ओ.पी.वर्मा यांनी ' A survey of Hemadpanti Temples in Maharashtra ' या ग्रंथातून सिध्देश्वर मंदिराची नोंद घेतली आहे. अहमदनगर जिल्हा गॅझेटियरमध्ये देखील लिंपणगाव येथील सिध्देश्वर मंदिराची नोंद घेण्यात आली आहे. डॉ. अशोक नेवासकर यांनी केलेल्या 'श्रीगोंदा तालुक्याची ऐतिहासिक पाहणी' मध्ये या मंदिरावरील शिलालेखाची नोंद घेतली आहे.

संशोधन पध्दती (Research Methodology) :-

प्रस्तुत संशोधन निबंधासाठी वर्णनात्मक पध्दती, स्थळ भेटीद्वारा अभ्यास, स्थळांचे व मंदिरांचे सर्वेक्षण व निरीक्षण अशा संयुक्त पध्दतीने संशोधन करण्याचा प्रयत्न केला आहे. याशिवाय मूर्तीशास्त्र, शिलालेख, भूगोल, भाषाशास्त्र इ. विषयांचा आंतरविद्याशाखीय दृष्टिकोन समोर ठेऊन अभ्यास करण्यात आला आहे.

सिध्देश्वर मंदिर (लिंपणगाव)

श्रीगोंद्याच्या दक्षिणेस सुमारे 10 कि.मी. अंतरावर लिंपणगाव या लहानशा गावात सिध्देश्वर मंदिर आहे. हे मंदिर गावाच्या नैऋत्येस असून पूर्वाभिमुख आहे. या मंदिराची तोरणे अतिशय सुंदर नक्षीकाम केलेली आहे. मंदिराचा सभामंडप 50 x 50 फूट या आकाराचा असून सभामंडपात 16 स्तंभ आहेत. या स्तंभावरदेखील बरीच शिल्पाकृती आढळते. त्यात प्रामुख्याने पुष्पपात्रे आणि पानांचे नक्षीकाम, किर्तीमुख आणि इतर गमतीदार चित्राकृती आढळतात. सभामंडपाचे छत देखील कोरीवकामांनी युक्त आहे. सभामंडपात काही विभक्त शिल्पाकृती असून काही वीरगळाचे आणि सतीचे दगड आहेत. ¹

सभामंडपातील एका सतीच्या शिळेवर नेहमीप्रमाणे सतीच्या हाताचे चिन्ह असून त्याखालील ओबडधोबड अक्षरात एक शिलालेख कोरलेला आहे. या शिलालेखातील पहिल्या तीनच ओळ वाचण्याच्या स्थितीत आहेत. यात दिवस, महीना आणि वर्षाचा उल्लेख आहे. तो पुढीलप्रमाणे— “प्रभव-कार्तिक वद्य सोमवार शके 1309” म्हणजेच हा शिलालेख इ.स.1387 मधील असावा. या मंदिराच्या सभामंडपाच्या मुख्य प्रवेशद्वारासमोरच एक नंदीस्थान असून त्यात एक भव्य दगडी नंदी आहे. ²

मुखमंडप, सभामंडप, अंतराल आणि गर्भगृह असा मंदिराचा तलविन्यास आहे. मंदिर पूर्वाभिमुख असून मंदिरासमोर नंदीमंडप आहे. नंदीमंडपाला एक मंदिराभिमुख आणि एक मागच्या बाजूने असे दोन प्रवेशमार्ग आहेत. नंदीमंडपाला चार स्तंभ असून या स्तंभावर चौकोनी शंक्वाकृती शिखर पेललेले आहे. प्रवेश मार्गाव्यतिरिक्तच्या दोन बाजूंना स्तंभाच्या चौरस तळखड्याच्या पातळीपर्यंत वामनभिंती आहेत.

मुखमंडप, सभामंडप आणि गर्भगृहावरील शिखरे अस्तित्वात नाहीत. मंदिराच्या दोन बाजूला आणि मागच्या बाहयांगावरील बारीक कलाकुसरीचे पट्टे सोडले तर मंदिरावर कोणतेही अलंकरण नाही. मंदिराच्या बाहयांगावर कोणतेही प्रवेश अथवा निर्गम नाहीत हे या मंदिराचे उल्लेखनीय वैशिष्ट्य आहे. मात्र मंदिराला सलिलांतरे आहेत. त्यामुळे तांत्रिक दृष्ट्या हे मंदिर पंचरथ आहे असे म्हणता येईल. मंदिरात जाताना प्रथम लागतो तो मुखमंडप. या मुखमंडपाला चार स्तंभ आणि दोन अर्धस्तंभ असून त्याच्या प्रवेशमार्गा व्यतिरिक्तच्या बाजूंना वामनभिंती आहेत. ³

मुखमंडप संपला की मंडपाचे द्वार लागते. द्वाराच्या दोन्ही बाजूस जालवातायने आहेत. या जालवातायनावर अनेक अलंकरणात्मक प्रयोजने आहेत. जालवातायनाच्या मागे म्हणजे मंडपाच्या आत वामनभिंतीवर आसनपट आहेत. या वामनभिंतीतून दरवाजाच्या दुतर्फा प्रत्येकी एक असे दोन स्तंभ आहेत. मंडपाच्या मध्यभागी अंकण असून त्यावर चार स्तंभ (चतुष्की) आहेत. या चार स्तंभावर मंडपाचे सपाट छत पेललेले आहे. एरवी साध्या असलेल्या या मंडपाचे आणि अंतरालाचे एकमेव उल्लेखनीय वैशिष्ट्य म्हणजे

मंडपाच्या आत प्रत्येक बाजूस तीन याप्रमाणे एकूण सहा तर अंतरालात प्रत्येक बाजूस एक अषी एकूण दोन देवकोष्ठे आहेत. किंचित खालच्या पातळीवर असलेले गर्भगृहाचे द्वार पंचशाख या प्रकारचे असून या शाखांवर आतील बाजूकडून अनुक्रमे कल्पलता, वादक, स्तंभ आणि व्याल आहेत. ललाटबिंबावर गणेश असून उत्तरांगावरील पाच रथिकांमध्ये देवमूर्तीऐवजी चौकटचा आकार कोरलेला आहे. ⁴

मंदिराच्या बाह्यांगावर आकृतीशिल्पांचा आणि पीठ व मंडोवर भागावर थरांचा अभाव अत्यंत साधा स्तंभघटकक्रम आणि उत्तरांगावर देवमूर्तीचा पूर्ण अभाव यासारख्या वास्तुशास्त्रीय शैली वैशिष्ट्यांवरून हे मंदिर इसवी सनाच्या चौदाव्या शतकात बांधले असावे या विधानाला पुष्टी मिळते. या वैशिष्ट्यांमुळे हेन्री कझिन्स या अशा मंदिर निर्मितीच्या कालखंडाला 'शुध्द हेमाडपंती शैलीचा कालखंड' असे संबोधतो. ⁵

सिध्देश्वर मंदिरात आठ छोटेखानी मंदिरवजा देवड्यांची निर्मिती केली आहे. मात्र या देवड्यांमध्ये ठेवलेल्या मूर्ती काळाच्या ओघात नष्ट झाल्या असाव्यात असे वाटते. सद्यःस्थितीत या देवड्यांमध्ये ग्रामस्थांनी अलीकडच्या काळात गणपतीच्या आठ मूर्त्या ठेऊन त्यांना अष्टविनायकांची नावे दिलेली दिसून येतात. मंदिरात विविध देवदेवतांची पौराणिक कालीन शिल्पे कोरलेली आहेत. त्याचबरोबर सर्प (नाग) शिल्पे, किर्तीमुख शिल्पे, रांगोळी शिल्पे, हंस शिल्पे, कमळ शिल्पे, कलश शिल्पे, नृत्य शिल्पे, युध्द शिल्पे आणि इतर अशा अनेक शिल्पाची येथे रेलचेल केलेली आहे. मंदिराच्या आतील बाजूला अधिक संख्येने शिल्पे कोरलेली आहेत. मंदिराची सप्तस्तरीय रचना आणि त्याच्या वरच्या बाजूला दगडी शिळांवर पूर्ण मंदिरावरील कोरलेले तोरणशिल्प अप्रतिम वाटते. ⁶

सिध्देश्वर महादेवाच्या मंदिरात दर्शन घेण्यासाठी जायचे म्हटल्यास आपला प्रवेश सर्वप्रथम नंदी मंडपातून होतो. नंदीचा हा मंडप प्रशस्त आणि खास असून तो चार रेखीव दगडी खांबांवर उभा आहे. नंदीच्या निवाऱ्याची सोय म्हणून उभ्या केलेल्या या चार दगडी स्तंभावर दगडी टोप टाकून नंदीच्या छाताचे कैलाश मंडपात रुपांतर केले आहे. आकाराने प्रशस्त ठेवलेल्या नंदीमंडपात भक्तांना निवांतपणे विसावा घेण्यासाठी बसता यावे म्हणून नंदीमंडपाच्या चारही बाजूंनी दगडी मिर्गासनाची (सिंहासन) सोय केलेली आहे. ⁷

सिध्देश्वर महादेवाच्या मंदिरातून पुढे गेल्यावर आपला प्रवेश सिध्देश्वर महादेव मंदिराच्या गर्भगृहात होतो. सभामंडपाला असलेल्या दगडी दरवाजाच्या उंबऱ्यावर दोन किर्तीमुख कोरलेले आहेत. दगडी दरवाजाच्या चौकटीच्या वरच्या बाजूला गणेशपट्टीका कोरलेली आहे. या दोन्ही पट्टिकांवर द्वाररक्षक जयविजय यांचेसोबतच काही नृत्यांगना देखील कोरलेल्या आहेत. दरवाज्याच्या चौकटीला अनेक रांगोळी शिल्पे कोरून या दरवाजाला आकर्षक बनवले आहे. प्रवेश मंडपातून सभागृहात अर्थात सभामंडपात दाखल होण्यासाठी सुंदर अशा रेखीव दगडी दरवाजातून आत गेल्यानंतर आपण सभामंडपात पोहचतो. मंदिराचा सभामंडप नवखंड स्वरूपात रचलेला आहे. सिध्देश्वर मंदिराचा हा सभामंडप सोळा दगडी खांबांवर टेकलेला असून या सभामंडपाचे त्यांच्या नित्याच्या शैलीनुसार नऊ खणात (नऊ कैलाश मंडपात) विभाजन केलेले आहे. ⁸

सिध्देश्वर महादेवाचा सभामंडप एकूण अठरा रेखीव दगडी खांबांवर टेकलेला असून ते एकंदरित दहा छोट्या छोट्या नक्षीदार दगडी घुमटाचे (कैलाश मंडप) बनलेले आहेत. अशा या प्रशस्त सभामंडपातून आपला प्रवेश सिध्देश्वर महादेव मंदिराच्या दर्शन मंडपात (अंतरंग मंडप) होतो. देवाचा दर्शनमंडप चार रेखीव खांबांवर

उभा असून या दर्शन मंडपाचे रुपांतर देखील कैलाश मंडपात केलेले आहे. दर्शन मंडपातून गर्भगृहात होणारा आपला प्रवेश एका सुंदर रेखीव आणि नक्षीदार अशा दगडी दरवाजातूनच देवाच्या गर्भगृहात होतो. ⁹

सिध्देश्वर मंदिराच्या गर्भगृहाला असलेल्या या दरवाजाच्या वरच्या बाजूला सप्तमातृका देवीची प्रतीकात्मक मंदिरपट्टी देखील कोरलेली नजरेस पडते. दर्शन मंडपातून आपला प्रवेश या दरवाजातूनच देवाच्या गर्भगृहात होतो. गर्भगृहात उतरल्यावर सर्वप्रथम सिध्देश्वर महादेवाचे शिवलिंग दृष्टिस पडते. सिध्देश्वर महादेवाची साळुंका उत्तर दिशेला जलवाहिनी असलेली ठेवलेली आहे. सिध्देश्वर महादेवाचे गर्भगृह प्रशस्त ठेवलेले आहे. गर्भगृहातील घुमटावर अनेक शिल्पे कोरलेली असून यात काही मैथुनशिल्पे देखील दिसून येतात. मंदिर परिसरात भग्न वीरगळ आणि मूर्त्यांचे प्रमाण देखील अधिक आहे. योद्ध्यांच्या स्मरणार्थ वीरगळ आणि पति निधनानंतर सती गेलेल्या स्त्रियांच्या स्मरणार्थ सतीचे दगड उभारलेले असतात. अशा प्रकारची पध्दत ही कल्याणी चालुक्यांच्या (इ.स. 973 ते 1200) पूर्वीपासून दिसून येते. ¹⁰

सिध्देश्वर महादेव हे लिंपणगाव परिसरातील जनतेचे आराध्यदेव आणि श्रध्दास्थान असल्यामुळे येथे नेहमीच भक्तांचा राबता असतो. श्रावण महिन्यात आणि महाशिवरात्रीला येथे भक्तांची मोठी रेलचेल बघायला मिळते. या मंदिराच्या वैशिष्ट्यानुसार मुळात या मंदिराचे छत समतल प्रकारातील होते. परंतू येथील ग्रामस्थांनी अलीकडील काळात या मंदिरावर शिखराचे काम केले आहे. लिंपणगाव येथे वर्षातून दोन वेळा यात्रा भरते. माघ वद्य चतुर्दशी (जानेवारी-फेब्रुवारी) व फाल्गुन वद्य प्रथमा (फेब्रुवारी - मार्च) अशी वर्षातून दोन वेळा यात्रा या ठिकाणी भरते. येथील यात्रेला हजारोंच्या संख्येने भाविक उपस्थित राहतात.¹¹ या मंदिराचा जीर्णोद्धार झाल्यामुळे आज हे मंदिर चांगल्या अवस्थेत दिसते. हेमांडपंती शैलीचा/स्थापत्याचा वारसा सांगणारे हे श्रीगोंद्यातील आणखी एक महत्वाचे मंदिर ठरते.

संदर्भ व तळटिपा

- 1) अशोक नेवासेकर, श्रीगोंदे तालुक्याची ऐतिहासिक पाहणी, पृ.82
- 2) कित्ता, पृ. 82
- 3) गो.ब.देगलूरकर, टॅपल अर्किटेक्चर अँड स्कल्पचर ऑफ महाराष्ट्र, नागपूर विद्यापीठ प्रकाशन, नागपूर, 1974.
- 4) कित्ता, पृ. 74.
- 5) हेन्री कझिन्स, मेडिकल टॅपल्स ऑफ दि डेक्कन, प्लेट नं. LXXXV.
- 6) अ. प्र. जामखेडकर, महाराष्ट्र: इतिहास प्राचीन काळ (खंड-1, भाग-2) स्थापत्य व कला, दार्शनिका विभाग, मुंबई, 2002, पृ.209.
- 7) कित्ता, पृ. 210.
- 8) कित्ता, पृ. 211.
- 9) अ.प्र.जामखेडकर, उपरोक्त, पृ. 221.

- 10) अशोक नेवासेकर, उपरोक्त, पृ. 82.
- 11) अहमदनगर जिल्हा गॅझेटियर, 1976, पृ. 910.

निवडक संदर्भग्रंथ

मराठी ग्रंथ

- 1) अहिरराव प्र.रा., 'भारतीय मूर्तिपूजेचा इतिहास', पुणे, 1996.
- 2) खरे गणेश हरि, 'मूर्तिविज्ञान', भारत इतिहास संशोधक मंडळ, पुणे, 1939.
- 3) जामखेडकर अ.प्र., महाराष्ट्र: इतिहास प्राचीन काळ (खंड-1, भाग-2) स्थापत्य व कला, दार्शनिका विभाग, मुंबई, 2002.
- 4) देशपांडे सु.र., भारतीय शिल्पवैभव, मेहता पब्लिकेशन हाऊस, पुणे, 2005.
- 5) देव प्रभाकर, मराठवाड्यातील प्राचीन मंदिर स्थापत्य शिल्पविष्कार (अनु.कल्पना रायरीकर) अपरांत प्रकाशन, पुणे, 2017.
- 6) नेवासकर अशोक, श्रीगोंदे तालुक्याची ऐतिहासिक पाहणी, वार्षिक, अहमदनगर महाविद्यालय, 1979.
- 7) माटे म.श्री. प्राचीन कलाभारती, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, 2014.
- 8) सांकलिया ह.धी. व माटे व श्री., महाराष्ट्रातील पुरातत्व, महाराष्ट्र राज्य साहित्य व संस्कृती मंडळ, मुंबई, 1976.

English Sources:-

- 1) Cousens Henry, **The Medieval Temples of Deccan**, Calcutta, 1931.
- 2) Deshpande S.R., **Yadav Sculpture**, B.R. Publication, Delhi, 1985.
- 3) Deglurkar G.B., **Temple Architecture and sculpture of Maharashtra**, Nagpur University, Nagpur, 1974.
- 4) Kanhere G.K., **Temples of Maharashtra**, Maharashtra Information centre, Delhi, 2002.
- 5) Varma O.P, **A Survey of Hemadpanti Temples in Maharashtra**, Nagpur, 1973.
- 6) Ahirrao P.R., **Survey of Hemandpanti Temples in India**.
- 7) Deo P.R., **Temples of Maharashtra**, Unpublished Ph.D. Thesis, Library of Maharashtra University, Aurangabad.